

بررسی شیوه‌های تذهیب در «مکتب شیراز» (سده‌های نهم و دهم قمری)

## روزبهان شیرازی؛ نابغه خط و تذهیب

کیانوش معتقدی\*

### چکیده

در بررسی تاریخ «کتاب‌آرایی» ایران در دوران اسلامی، نمونه‌های فراوانی از مصاحف قرآنی سده‌های مختلف هجری را می‌توان سراغ گرفت که به لحاظ کیفیت خط و تذهیب و تجلید، کم‌نظیر و چشم‌نواز هستند؛ اما تولید این چنین مصاحف بسیار نفیس (سلطانی) همواره در سایه حمایت پادشاهان و درباریان در دوره‌های مختلف و عمدتاً در کتابخانه‌های سلطنتی و زیر نظر اساتید عرصه کتاب‌آرایی ممکن بوده است.

دهه‌های پایانی سده نهم و آغازین سده دهم ه‍.ق، شاید از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین لحظات تاریخ هنر کتاب‌آرایی ایران به حساب بیاید، که وجود تعداد قابل توجه مصاحف نفیس (قرآن، شاهنامه، کتب شعر و ادعیه) با تنوعی چشمگیر در طراحی و رنگ آمیزی و کیفیت کتابسازی و هنرمندان فراوانی در خوش‌نویسی، تذهیب و نقاشی خود گواهی است بر این مدعا.

اما در میان هنرمندان خوش‌نویس، اندک افرادی بوده‌اند که تذهیب آثارشان را نیز خودشان انجام می‌دادند، که از آن میان می‌توان به هنرمندانی همچون: «ابن بواب» (سده چهارم ه‍.ق)، «عثمان بن وزاق» (سده پنجم ه‍.ق)، «عبدالله همدانی» (سده هشتم ه‍.ق) و «روزبهان شیرازی» (سده دهم ه‍.ق)، اشاره نمود.

شکوه تذهیب در عصر صفوی را باید در میان سه مکتب مهم «تبریز، هرات و شیراز» و در ارتباط با مکتب بغداد و ماوراءالنهر جستجو نمود. در این فرصت، بر آنیم تا با بررسی شرایط اجتماعی-سیاسی «شیراز» در سده‌های نهم و دهم ه‍.ق، شیوه‌های رایج در هنرهای خوش‌نویسی و تذهیب مصحف و نیز هنرمندان تأثیرگذار این دوران را معرفی و آثار شاخص آن‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم و در این رهگذر با آثار واحوال هنرمند یگانه آن عصر، «روزبهان طبعی شیرازی» و خاندانش آشنا شویم.

«روزبهان» بدون شک، یکی از خلاق‌ترین و تأثیرگذارترین هنرمندان در زمینه خط و تذهیب قرآنی در مکتب شیراز و صد البته هنر کتاب‌آرایی ایرانی در سده دهم ه‍.ق به حساب می‌آید. شیوه طراحی و کیفیت اجرایی (خط و تذهیب) آثار وی آن چنان عالی است، که کمتر می‌توان نمونه‌هایی همسنگ و هم‌تراز با آثار وی پیدا کرد.

در این مقال، شانزده اثر وی را شناسایی و با ارائه تصاویر، مورد بررسی قرار می‌دهیم. در ادامه، الگوی روزبهان در تهیه مصاحف قرآنی-قرآن به خط و تذهیب وی که امروزه در کتابخانه چستربیتی دوبلین نگهداری می‌شود- را با ارائه تصاویر، مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهیم داد و به لحاظ فنی با دیگر مصاحف مشابه مقایسه خواهیم کرد.

واژگان کلیدی: روزبهان شیرازی، مکتب شیراز، خوش‌نویسی، تذهیب، قرآن نگاری، تیموریان و صفویان



## هنر کتاب‌آرایی در مکتب شیراز (عصر تیموریان و صفویان)

با آغاز سده هشتم ه‍.ق و هم‌زمان با حکومت ایلخانان مغول در ایران، «شیرانی» که به واسطه هوشیاری حکمرانانش امر حملات مغولان در امان مانده بود، محیطی امن بود برای ادامه سبک کهن کتاب‌آرایی ایرانی، که نوآوری‌هایی چند نیز به آن افزوده گردید. مذهب‌بان ایرانی برای تذهیب کتب مصوّر، شیوه‌ای خاص پدید آوردند، این شیوه، به تدریج در قرن نهم ه‍.ق تحت تأثیر سبک تیموری جانشین سبک مغولی تذهیب قرآن‌ها در عراق و ایران و تا حدودی هم در ترکیه گردید و با شیوه مملوکی در مصر و سوریه تا سال ۹۲۳ ه‍.ق، -که عثمانیان آنجا را تصرف کردند- همچنان رواج داشت.

در سده نهم هجری، هنر کتاب‌آرایی ایران وارد مرحله نوینی گردید، و آثاری کم‌نظیر (در قالب قرآن، شاهنامه، دیوان اشعار و...) تهیه و تولید گردیدند. در این دوران و تنها پس از چند دهه از حکومت ایلخانان در نیمه شمالی ایران، در دیگر نواحی کشور نیز هنرمندان به خلق آثاری بدیع دست یازیدند.

در آستانه سده نهم ه‍.ق، پیوند بین مکتب‌های هنری شیراز، بغداد و تبریز برقرار گردید. البته این پیوندها به سبب مهاجرت هنرمندان بزرگ، به دستور امیر تیمور و پس از فتح بغداد (۷۹۵ ه‍.ق) و تبریز (۸۰۴ ه‍.ق) انجام گرفت.

با ورود تیموریان به صحنه کتاب‌آرایی مکتب شیرازی، گرایش نو وارد این مکتب گردید. یعنی رویکردی ترکی-مغولی که برای تثبیت با گرایش‌های ایرانی در آمیخت و ترکیبی نو فراخ آورد. شایان ذکر است که تذهیب در مکتب شیرازی پرمایه و غنی بود و این بر اثر حضور هنرمندانی صورت گرفت که تجارب ارزشمندی در فن نگارگری کسب کرده بودند، به‌طوری‌که نشانه‌هایی از زیبایی تذهیب این مکتب را می‌توان در تذهیب مکتب هرات نیز سراغ گرفت (آژند ۱۳۸۷، ۲۸۱).

حاکمان تیموری با هدف به نمایش گذاشتن قدرت سیاسی خویش، همواره حمایت شگفت‌انگیزی از هنرمندان می‌نمودند. بدین ترتیب، کتاب تذهیب شده، با نمایش شکوه و جلال شاهانه، به‌صورت وسیله مشروعیت یافتن برای مصرف برگزیدگان در آمد. فرمانروایان تیموری، زیبایی هنری را به‌صورت ضرورتی برای استراتژی امپراتوری در آوردند. «اسکندر میرزا»، یکی از جانشینان تیمور که بر اصفهان و شیرازی حکومت می‌کرد (۸۱۲-۸۱۷ ه‍.ق)، در شیراز کتابخانه با شکوهی بنا کرد و در آن بسیاری از هنرمندان دربار جلایری را فراخواند (ریشار ۱۳۸۳، ۶۰).

پس از وی پسر عمویش «ابراهیم میرزا»، شاهزاده خوش‌نویس، حکومت فارس را در دست گرفت (۸۱۷-۸۳۹ ه‍.ق)، درحالی‌که برادرش، «شاهرخ» تا سال ۸۵۰ ه‍.ق حاکم هرات بود و در آنجا کتابخانه‌ای عظیم با حضور هنرمندان بزرگ آن زمان تأسیس نمود. البته در دربار سخت‌مقرراتی شاهرخ، هنر کاملاً ماهیتی شاهانه داشت. در ادامه (در سال ۸۷۳ ه‍.ق)، «سلطان حسین بایقرا» حکومت هرات را به دست گرفت و در این دوران بود که هنرمندانی همچون «بهزاد» پا به عرصه کتاب‌آرایی ایرانی گذارند. اما اصولاً باید هنر دوره تیموری در ایران را در چهار نقطه و در پیوندی متقابل با یکدیگر مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. چهار گوشه این مربع طلایی، یعنی «شیراز، هرات، سمرقند و تبریز» بودند.

شایان یادآوری است، هنر تیموری علاوه بر ماوراءالنهر و شرق ایران، به‌طور هم‌زمان در دوره حکومت آق‌قویونلوها و قراقویونلوها در غرب نیز تأثیر گذار بود، به‌طوری‌که تأثیر دو مکتب هرات و شیراز بر شیوه نقاشی و تذهیب «ترکمانان» را می‌توان به وضوح دید.



تصویر ۱) دو صفحه مذهب آغازین از قرآن به خط «ابراهیم سلطان»، مکتب شیرازی (در موزه متروپلیتن، نیویورک)

در حقیقت، از این دوران به بعد بود که شیوه تذهیب ایلخانی با نقوش در هم تنیده اسلیمی و رنگ آمیزی با وقار و باشکوه، گره‌های هندسی جای خود را به تذهیب‌های ظریف و پر از پیچیدگی تیموری داد و البته تغییر قطع کتب از سلطانی به رقیعی و گاه کوچک‌تر، در کنار اضافه شدن روش‌های نوین در عرصه کتاب‌آرایی (حل کاری، انگ، قطاعی، عکس و...) همه و همه مولد شیوه‌ای نو با شاخصه‌هایی جدید در عرصه تزئین و تهیه کتاب در قالب مکتب شیراز بود.

نادیده گذاشت. به بیان روشن‌تر بخشی از آنچه به‌عنوان شیوه تذهیب سده‌های نهم و دهم ه‍.ق (یا آغاز عصر صفوی) پدیدار گردید، بی‌شک وام‌دار تلاش هنرمندان شیرازی است که در دو شهر شیراز و هرات به مدت چندین دهه و تحت حمایت شاهان همدوست به قوام و تکاملی مثال‌زدنی رسید. از آن میان می‌توان به هنرمندانی همچون: مولانا عبدالله مذهب شیرازی، عبدالوهاب بن عبدالفتاح شیرازی، نصر سلطانی، قیاس شیخی، غیاث‌الدین محمد، عنایت‌الله شیرازی، روزبهان شیرازی [تصویر ۳]، محمد تاج‌الدین حیدر، حسین مذهب، محمود مذهب، خواجه کاکا و قاسم بن ملا حسینی اشاره کرد. گفتنی است، هنرمندان دیگری نیز در عرصه تذهیب ایرانی در آغاز دوره صفوی (در مکاتب تبریز، قزوین و مشهد) بودند که در تهیه آثار نفیس دربار شاه اسماعیل و شاه طهماسب سهم عمده‌ای داشتند. از آن میان می‌توان به مظفر علی، شیخ محمد، مولانا یاسری مذهب، مولانا محمد امین، میرحیی و میرزین‌العابدین تبریزی اشاره نمود.



تصویر ۳) سرلوحه مذهب خمسه نظامی، اثر: روزبهان شیرازی، جلد سوخت ضربی (موزه متروپلیتن، نیویورک)

تذهیب مکتب شیرازی در دوره تیموری را می‌توان اثر سال‌های آغازین حکومت اسکندر سلطان (که متأثر از شیوه آل مظفر بود)، تا دوره تکاملش در دوران ابراهیم میرزا پیگیری نمود [تصویر ۱]. ترکیب رنگ‌ها و شیوه طراحی در صفحات مذهب و استفاده از رنگ لاجورد در زمینه طلایی، در کنار قلم‌گیری و اجرایی بسیاری ظریف از نقوش گل‌ها، پیش در آمد سبکی بود، که در فاصله سال‌های ۹۰۵-۹۵۰ ه‍.ق در شیراز رواج یافت، که به سبک «روزبهانی» معروف گردید.

از طرفی به نظر می‌رسد که مکتب شیراز، اثر یک وجه دیگر نیز قابل تأمل باشد، یعنی ایجاد تشکیلاتی برای کتاب‌آرایی در دل کتابخانه سلطنتی. در این زمینه قدیمی‌ترین فرمان ریاست کارگاه هنری کتابخانه را در دست داریم و آن فرمان کلانتری کتابخانه «خواجه نصیرالدین محمد مذهب» در سال ۸۳۵ ه‍.ق اثر طرف ابراهیم سلطان است (آژند ۱۳۸۷، ۲۸۳)، عنوانی که یک سده بعد، در دربار شاه اسماعیل به کمال‌الدین بهزاد داده شد.

می‌توان گفت که او (نصر السلطانی) مدیریت پروژه‌های مختلفی را بر عهده داشته و در ایده و تحقق شاهنامه مصور کتابخانه بادلیان، در اسکندرنامه کتابخانه مجلس تهران و نیز بدون شک در ظفرنامه به تاریخ ۸۴۰ ه‍.ق و از جمله قرآنی به خط ابراهیم سلطان در موزه متروپلیتن، نیویورک سهم بسزایی داشته است [تصویر ۲].

در طول بیست سال حکومت ابراهیم سلطان بر شیراز (۸۱۷-۸۳۷ ه‍.ق) شیوه نوینی نیز در عرصه نقاشی ایرانی (میناتور) به وجود آمد که به مکتب دوم شیراز نیز شهرت یافت و نمونه آن را می‌توان در دو نسخه شاهنامه به تاریخ تقریبی ۸۴۰ ه‍.ق (در کتابخانه بادلیان آکسفورد) و ۸۴۸ ه‍.ق (در کتابخانه ملی پاریس) نظاره کرد (کورکیان ۱۳۷۷، ۲۷). اما تذهیب نقوش در کارهایی که کتابت آن توسط خود ابراهیم سلطان نیز انجام پذیرفته بود، به سطحی از تعالی رسیده بود که در مقایسه با آن نقاشی‌ها کمتر مورد توجه قرار می‌گیرند.

همچنین، یکی دیگر از نمونه‌های تذهیب مکتب شیرازی، تذهیب برگ چهارم از دیوان «امیر خسرو دهلوی» است که در فاصله سال‌های ۸۹۶-۹۰۶ ه‍.ق احتمالاً در شیراز (تحت سلطه آق قویونلوها) انجام پذیرفته و مذهب آن یعنی، «عضد المذهب بخاری» امضای خود را در قالب آبی رنگ و به رنگ سفید، با حروف ریز نوشته است.

اما با همه اهمیتی که باید برای نفوذ هنری در مسیر تاریخ و تحولات حاصل اثر آن قایل بود، توانمندی‌ها و خلاقیت هنرمندان شیرازی را نمی‌توان در این فراگرد



تصویر ۲) بالا. شمس‌آغازین قرآن به خط «ابراهیم سلطان»، تذهیب: احتمالاً «نصر السلطانی» (موزه متروپلیتن، نیویورک)

پایین. نمونه‌ای از صفحه مذهب آغازین و امضای «نصر السلطانی»، در شاهنامه‌ای به خط «ابراهیم سلطان»، مکتب شیراز (کتابخانه بادلیان)



تصویر ۴. شاهنامه فردوسی، کاتب: محمد کاتب شیرازی، تذهیب: حسین مذهب، تاریخ: ۹۵۶ هـ.ق، مکتب شیراز، (در کتابخانه توپکاپی سرائی، استانبول)

## مکتب هنری «شیراز» و خاندان روزبهان شیرازی

برای درک مفاهیم سنتی و سبک‌های هنری، باید دیدگاه خاص فرهنگی-اجتماعی را نیک دریافت که این مفاهیم در درون آن به وجود آمده است. در آفرینش آثار هنری، به‌ویژه در شیوه سنتی، استاد هنرمند، در حقیقت همان هنرمند اصیلی است که با تکیه بر خلاقیت، می‌تواند به اصل، یعنی خدا و به عالم معنا بازگردد، این مهم در پرتو معرفت و بینشی شکل می‌گیرد که حاصل تجربه‌ای معنوی در سنت است.

شناخت و آگاهی از این سنت‌ها، ما را در تحلیل روابط ریاضی و هندسی میان نقوش یاسری می‌دهد، و در این رهگذر می‌توانیم، شیوه و مکتب هنری دوره‌ای خاص یا هنرمندی خلّاق (همچون روزبهان) را تشخیص دهیم.

آغاز سده دهم هـ.ق هم‌زمان بود با تغییری مهم در عرصه سیاست ایران، به‌طوری که حکومت آق‌قویونلوها از سوی شاه اسماعیل صفوی برچیده گردید. این تغییر قدرت در شیراز تا حد زیادی به آرامی و در فضایی نسبتاً آرام انجام پذیرفت. اما شاید مهم‌ترین اتفاق این دوران تغییر در نوع نگرش مذهبی ایرانیان بود. با روی کار آمدن صفویان در ایران اسلام شیعی به‌عنوان مذهب رسمی کشور جای چندین سده تفکرات سنی را گرفت و این نحله جدید زمینه ساز خلق آثاری نو در حوزه هنر و معماری اسلامی ایران گردید، که گاهی آن به‌عنوان «هنر شیعی» نیز نام می‌برند.

هنر کتاب‌آرایی ایران نیز از گزند تغییرات مصون نماند و هنرهای نقاشی و تذهیب نیز در این دوران دچار تغییراتی اساسی گردیدند. اما، ایران در توسعه هنر اسلامی این دوره نقش مهمی را ایفا می‌کرد. آثاری که برای دربار تیموری و رقبا ترکمان آن‌ها، تهیه گردیده، هم اثر لحاظ تعداد و هم به‌لحاظ کیفیت هنر کتاب‌آرایی، نسبت به دیگر سرزمین‌های اسلامی در این دوران، نمونه‌های قابل توجهی هستند.

به نظر می‌رسد، همچنان که تقاضا برای دست نوشته‌های نفیس فزونی می‌گرفت، سبک و سیاق ترکمانی منسوخ می‌شد، از طرفی تحولاتی که در این دوره (سده دهم هـ.ق) در تدوین و تهیه قرآن‌ها رخ داد، تأثیر بسزایی بر روند تکامل هنر کتاب‌آرایی، تا یک سده بعد را نیز به‌همراه داشت.

امروزه به‌دلیل کمبود منابع مکتوب از دو دهه اول سده دهم هـ.ق، قضاوت درباره چرایی و چگونگی تحولات هنری این دوران گذرا ناممکن می‌نماید. اما آنچه مشخص است، شیراز در آن دوران همچنان مرکزی مهم برای تولید کتاب در ایران به حساب می‌آمده و خاندان‌های معروفی

همچون «حسینی»، «خواریزمی»، «روزبهان» و... در کار تولید کتاب‌های نفیس فعال بوده‌اند [تصویر ۴].

صاحب گلستان هنر، در معرفی خوش‌نویسان برجسته شیرازی سده نهم و دهم هـ.ق، اثر مولانا شمس‌الدین محمد ظهیر، مولانا روزبهان، میرعبدالقادر الحسینی و حافظ عبدالله یاد می‌کند (قاضی احمد قمی ۱۳۶۶، ۲۸).

شیراز در مقایسه با دیگر مراکز تولید مصحف نفیس (تبریز، هرات) هم به‌لحاظ کیفیت آثار و نفاست و هم به‌لحاظ تعداد مصحف، گوی سبقت را از رقبایش ربوده بود، به‌طوری که این روند رو به رشد که تقریباً سه سده ادامه یافته بود، در پایان سده دهم هـ.ق به قلّه شکوفایی خود رسید.

اما این چنین به‌نظر می‌آید که نام خاندان روزبهان، در زمینه کتابت و تذهیب در شهر شیراز از دهه‌های آغازین سده دهم هـ.ق، به‌عنوان هنرمندانی پر کار و صاحب سبک همواره مورد توجه بوده است. پدر روزبهان، یقیناً همان کاتب مشهور شیرازی است که مصاحف متعددی را در نیمه دوم سده نهم هـ.ق کتابت کرده. وی در نسخه‌ای از خمسه نظامی خود را با عنوان نعیم‌الدین بن صدرالدین مذهب معرفی کرده است.

از سوی دیگر، نسب فامیلی این خاندان شیرازی، به فیلسوف بزرگ، شیخ روزبهان شیرازی کبیر (۵۲۲-۶۰۶ هـ.ق) می‌رسد. همچنین در میان رسالات فارسی که در

۹۲۰ هـ ق کتابت و تذهیب گردیده، می‌توانند مربوط به آثار روزبهان پدر (نعیم‌الدین) باشند. چرا که هم به لحاظ شیوه تذهیب و هم به لحاظ تاریخ اتمام کتابت می‌توانند متعلق به روزبهان پسر (روزبهان محمد الطبعی شیرازی) باشند.

شخصیت روزبهان به واسطه امضای وی بر تذهیب چند مصحف قرآنی و غیر قرآنی، متمایز از دیگر هنرمندان آن روزگار است. افزون بر این‌ها، آثار موجودی که توسط وی ترقیم شده، زمان گسترده‌ای به وسعت سال‌های ۹۲۰-۹۶۷ هـ ق را در بر می‌گیرد، در حالی که هیچ یک از مذهبین سده دهم هـ ق این تعداد دست نوشته را در دوره‌ای این چنین طولانی، ترقیم نکرده‌اند (دیوید جیمز ۱۳۸۱، ۱۴۵).

### «روزبهان شیرازی»؛ نابغه خط و تذهیب

اصولاً کار تولید کتب، در گذشته به صورت گروهی و ماحصل همکاری نزدیک خوش‌نویسان، مذهبان، جلدسازان، کاغذسازان، رنگسازان، وصالان، جدول کشان و... بوده است، اما دهه‌های پایانی سده نهم و دهه‌های آغازین سده دهم هـ ق، شاید از مهم‌ترین و تأثیر گذارترین لحظات تاریخ هنر کتاب‌آرایی ایران به حساب بیاید، که وجود تعداد قابل توجه مصحف نفیس (قرآن، شاهنامه، کتب شعر و ادعیه) با تنوع چشمگیر در طراحی و رنگ آمیزی و کیفیت کتاب‌سازی، و هنرمندان فراوانی در خوش‌نویسی، تذهیب و نقاشی خود گواهی است بر این مدعا [تصویر ۶].

لازم به یادآوری است که همواره در میان هنرمندان خوش‌نویس، اندک افرادی بوده‌اند که تذهیب آثارشان را نیز خود انجام می‌دادند، که از آن میان می‌توان به هنرمندانی همچون: "ابن بواب" (سده چهارم هـ ق)،

باب خوش‌نویسی نوشته شده، نیز با نام هنرمند عارف «سراج الحسینی شیرازی» برخورد می‌کنیم، که خود نیز خوش‌نویس بوده و از نبرگان «صدرالدین روزبهان» خوش‌نویس بوده است. این رساله به نام «تحفة المحبین» در تاریخ ۸۵۸ هـ ق نگاشته شده و از جمله کامل‌ترین رسالات درباره آداب و اصول خوش‌نویسی است.

خاندان روزبهان تا پیش از دوران پدرش به ترتیب: ۱. صدر بن محمد ۲. فخرالدین احمد ۳. صدرالدین روزبهان ثانی ۴. شمس‌الدین عبداللطیف ۵. شرف‌الدین احمد ۶. شرف‌الدین ابراهیم ۷. صدرالدین روزبهان ثالث ۷. ناشناس ۸. صدرالدین روزبهان (استاد سراج‌الدین الحسینی) بودند.

با توجه به چنین گذشته فامیلی، در سال‌های آغازین سده دهم هـ ق بود که «روزبهان محمد الطبعی بن نعیم‌الدین شیرازی» در شهر شیراز چشم به جهان گشود. روزبهان که در خاندانی هنرمند و هنرپرور رشد یافت، خیلی زود هنر خوش‌نویسی را زیر نظر پدر (نعیم‌الدین الکاتب) و بعد در محضر اساتید بزرگ این رشته در شیراز فراگرفت. وی علاوه بر خوش‌نویسی در زمینه تذهیب و طراحی جلد کتب نیز به مقام استادی رسید و از جمله برجسته‌ترین هنرمندان عرصه کتاب‌آرایی ایران گردید [تصویر ۵].

از میان آثاری که رقم روزبهان را دارند، تعدادی متعلق به دهه‌های پایانی سده نهم هـ ق و دو دهه آغازین سده دهم هـ ق می‌باشند، که با توجه به شیوه طراحی و اجرا و البته زمان تولد وی، بدون شک متعلق به پدرش هستند.

نگارنده بر این باور است، تعداد چهارده مصحف با رقم روزبهان یا منسوب به وی که در فاصله سال‌های ۸۹۱-



تصویر ۵. سرلوحه مذهب، شاهنامه فردوسی، تذهیب: روزبهان شیرازی، تاریخ: ۹۶۷ هـ ق، مکتب شیراز، (در کتابخانه توپکاپی سرائی، استانبول)



تصویر ۶. سرلوح و صفحات دعای ختم قرآن، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، بدون تاریخ، اندازه: ۲۴,۵×۲۸ سانتی‌متر، جلد سوخت ضریبی (موزه سلطنتی انتاریو، کانادا)

"عثمان بن وراق" (سده پنجم هـ)، "عبدالله همدانی" (سده هشتم هـ) و "روزبهان شیرازی" (سده دهم هـ)، اشاره نمود.

با توجه به اینکه شیوه خط و تذهیب روزبهان پدر اثر سوی پسر نیز مورد تقلید قرار گرفت، البته با پیچیدگی و ظرافتی بیشتر، این سبک کار خیلی زود در شیراز آن زمان مورد توجه و تقلید شاگردان و همکاران هنرمند آنان قرار گرفت، به همین دلیل تشخیص آثاری که امضا یا رقم ندارند ولی به لحاظ سبک کار مشابه هستند، بسیار دشوار است.

با این همه، مهم ترین آثار روزبهان پدر (روزبهان نعیم الدین شیرازی) عبارتند از:

الف) کتاب «خمسۀ نظامی»، خط و تذهیب: نعیم الدین کاتب (روزبهان) شیرازی، به تاریخ: ۸۹۸ هـ (کتابخانه بادلیان آکسفورد).

ب) «کلیات سعدی»، به تاریخ: ۹۱۶ هـ، که در آستانه «حسام الدین ابراهیم»، شیراز تهیه گردیده و رقم روزبهان را به عنوان مذهب دارد (کتابخانه بادلیان آکسفورد).

ج) دیوان شعر «حافظ»، مذهب، با جلدی نفیس که نقوش روی آن با نقوش تذهیب داخلی نسخه هماهنگ می باشد، با تاریخ ۹۰۶ هـ بدون رقم (موثره گلبنکیان، پرتغال)، که مشابه نمونه الف می باشد و شاید بتوان تذهیب آن را نیز به روزبهان پدر نسبت داد.

آثار بعدی این خاندان که در فاصله سال های ۹۲۰-۹۶۷ هـ، متعلق به روزبهان محمد (پسر) می باشند که در ادامه به معرفی آنها می پردازیم، اما شایان ذکر است، در فاصله سال هایی که این خاندان در شیراز به کار تولید مصاحف نفیس مشغول بودند، علاوه بر پروژه هایی که خود، کار خوش نویسی و تذهیب و احتمالاً تجلید آن را انجام می دادند، به عنوان مذهب نیز در کنار دیگر خاندان های خوش نویس شیرازی، همچون «اوحدی حسینی» و «خوارزمی» در تهیه چندین مصحف نفیس همکاری داشتند.

خاندان «اوحدی حسینی» از جمله خوش نویسان نامدار شیرازی بودند که با روزبهان هم دوره بودند. پدر این خاندان «منعم الدین اوحدی حسینی» در فاصله سال های ۸۹۱-۹۲۶ هـ دست کم کتابت هفده نسخه را انجام داده و فرزندش «احمد» نیز همچون روزبهان محمد، کاتب و مذهب بوده و همچون پدر روزبهان ملقب به «نعیم الدین» بوده است.

خاندان خوارزمی نیز کار کتابت و تهیه مصحف را به صورت موروثی دنبال می کردند. پدر این خانواده

«عبدالرحمن خوارزمی» از خوش نویسان برجسته سده نهم هـ در شیراز بود و پس از وی دو فرزندش با نام های «عبدالرحیم» (معروف به انیسی) و «عبدالکریم» کار کتابت چندین مصحف قرآنی و دیوان اشعار را بر عهده داشتند، که اتفاقاً با روزبهان پسر هم دوره و همکار بودند.



تصویر ۷. شاهنامه، مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۶۷ هـ، اندازه: ۲۸ × ۲۲،۵ سانتی متر، جلد روغنی (کتابخانه توپکاپی سرای، استانبول)

آثار روزبهان محمد طبعی شیرازی به شرح زیر می باشند:

۱) دیوان امیر خسرو، کاتب: منعم الدین اوحدی حسینی، تذهیب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۲۰ هـ (در موزه اسلامی برلین)

۲) خمسۀ نظامی، کاتب: نعیم الدین اوحدی حسینی، تذهیب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۲۰ هـ (در موزه متروپولیتن، نیویورک)

۳) قرآن، خط: ریحان، محقق، ثلث و نسخ، کلیه صفحات مذهب، زمینه خط خرافشان، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۲۷ هـ، اندازه: ۲۹ × ۴۲/۷ سانتی متر، جلد سوخت ضربی (در کتابخانه چستربیتی، دوبلین)

۴) قرآن، کاتب: پیر محمد الثانی به تاریخ ۹۲۹ هـ، تذهیب: روزبهان محمد طبعی شیرازی به تاریخ ۹۳۰ هـ (در موزه ایران باستان، تهران)

۵) دیوان حسن دهلوی، کاتب: احمد اوحدی حسینی، تذهیب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۳۲ هـ (در کتابخانه ملی فرانسه، پاریس)

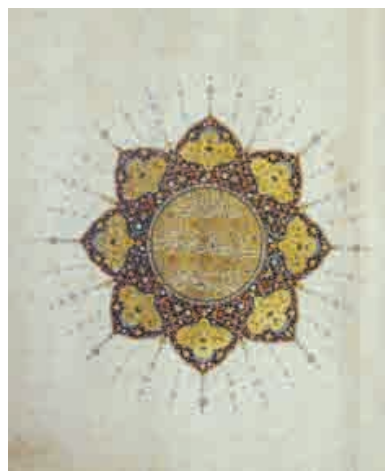
ذکر شده، تنها در ده نمونه اول رقم «روزبهان» به عنوان کاتب و یا مذهب قابل شناسایی و استناد می باشد و در باقی نمونه ها شیوه خوشنویسی و تذهیب و در بعضی آثار تاریخ اتمام اثر، این احتمال را قوت می بخشد که این آثار نیز به وی تعلق داشته باشند.

برای نمونه، صفحه آغازین مذهب قرآن در گالری سکلر شباهت بسیار زیادی به قرآن چسربیتی دارد، یا دو قرآن در مجموعه خلیلی (شماره ۴۰ و ۴۳) همانند نمونه امضاداری از همین مجموعه می باشند. همچنین شاهنامه موجود در کتابخانه توپکاپی سرای استامبول که تزیینات و ابعادش همانند نسخه دیگری اثر شاهنامه (نمونه ۸) با تذهیب روزبهان می باشد.

### الگوی روزبهان در تهیه مصحف قرآنی

روزبهان خوشنویس چیره دستی بود، این نکته را با نگاه به قرآنی اثر وی، در کتابخانه چسربیتی، که یقیناً شاهکار او به حساب می آید، می توان دریافت. اما، در میان مصاحف قرآنی که رقم روزبهان را دارند، ارتباط جالب توجهی وجود دارد و آن اینکه اندازه و قطع این مصاحف، ترکیب بندی در خط و تذهیب و حتی طرح جلد آن ها همواره از الگوی واحد پیروی می کنند. برای درک بهتر و ارایه تئوری درباره آثار وی، نمونه ای اثر مصاحف قرآنی که وی کار خط و تذهیب آن را بر عهده داشته را معرفی و تحلیل می کنیم و در ادامه با نمونه های مشابه، مقایسه کرده، مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهیم. این مصحف عبارت است از:

قرآن، به خط: ریحان، محقق، ثلث و نسخ، کلیه صفحات مذهب، زمینه خط خرافشان، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۲۷ هـ، اندازه: ۴۲/۷×۲۹ سانتی متر، جلد سوخت ضربی (در کتابخانه چسربیتی، دوبلین) [تصویر ۸].



۶) قرآن، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۵۳ هـ، اندازه: ۲۹×۴۲ سانتی متر (در مجموعه ناصر خلیلی، لندن)

۷) قرآن، خط: ریحان، محقق، ثلث و نسخ، کلیه صفحات مذهب، زمینه خط خرافشان، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۵۴ هـ، اندازه: ۲۹×۴۳ سانتی متر (در کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد)

۸) شاهنامه، مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۶۷ هـ، اندازه: ۳۸×۲۲/۵ سانتی متر، جلد روغنی (در کتابخانه توپکاپی سرای، استامبول) [تصویر ۷]

۹) قرآن، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، بدون تاریخ، اندازه: ۲۸×۲۴/۵ سانتی متر، جلد سوخت ضربی (در موزه سلطنتی انتاریو، کانادا)

۱۰) کلیات جامی، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۴۷ هـ (در حراج خانه ساتبی، لندن [سال ۱۹۹۹])

۱۱) قرآن، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، بدون تاریخ، اندازه: ۳۷×۲۴ سانتی متر (در حراج خانه ساتبی، لندن [۲۰۱۰])

۱۲) کلیات سعدی و قرآن، کاملاً به لحاظ خط و تذهیب مشابه نمونه ۱ (از موزه چسربیتی)، هر دو بدون رقم و تاریخ (در گالری سکلر، واشنگتن)

۱۳) سه دست نوشته اثر تاریخ ۹۲۰-۹۲۹ هـ، کاتب: منعم الدین اوحدی (در کتابخانه موزه بریتانیا، لندن و توپکاپی سرای، استامبول)

۱۴) قرآن های شماره ۴۰ و ۴۳ از مجموعه خلیلی، مشابه نمونه ۶، بدون تاریخ و رقم، جلد روغنی (در مجموعه ناصر خلیلی، لندن)

۱۵) خمسة نظامی، کاتب: منعم الدین اوحدی، تاریخ: ۹۶۷ هـ، بدون رقم مذهب (در کتابخانه کاخ گلستان، تهران)

۱۶) شاهنامه، کاتب: حسن بن محمد احسان، تذهیب مشابه شماره ۸، تاریخ: ۹۶۷ هـ، اندازه: ۳۸×۲۲،۵ سانتی متر، جلد سوخت ضربی (در کتابخانه توپکاپی سرای، استامبول) گفتنی است، از مجموعه آثار

تصویر ۸. شمس آغازین قرآن و سورة فاتحة الكتاب، کاتب و مذهب: روزبهان محمد طبعی شیرازی، تاریخ: ۹۲۷ هـ، جلد سوخت ضربی (در کتابخانه چسربیتی، دوبلین)

لاجوردی و در کتیبه میانی به خط ثلث طلانوپیسی شده است. متن قرآن در فضای میانی این کتیبه‌ها با مرکب مشکی و به خط نسخ عالی کتابت گردیده است.

کلّیه سرسوره‌ها به خط ثلث در کتیبه مذهب رنگارنگ و در حاشیه صفحات ترنج‌های بسیار ظریف و زیبا برای تقسیمات قرآنی (حزب، جزء، سجده) تزیین گردیده اند. سه سوره پایانی در دو صفحه مذهب همچون ابتدای قرآن با تزییناتی ممتاز و رنگ‌هایی درخشان از سوی این هنرمند، در نهایت استادی کتابت و تذهیب گردیده است. در پایان، دو صفحه مذهب، شامل سرلوح و کتیبه مذهب، دعای ختم قرآن را به خط محقق و گل و طلاندانری در زمینه خط دارد [تصویر ۹].



تصویر ۹. دو نمونه اثر کتیبه‌های مذهب و سرلوح قرآن، به خط و تذهیب روزبهان محمد طبعی شیرازی، مکتب شیراز



یکی از نکات مهم در طراحی تذهیب این قرآن، استفاده روزبهان از اسلیمی‌های «طوماری» (ماری) رنگارنگ در فضای غالب تذهیب‌هایش با قلم‌گیری طلائی است، همچنین وی برای نخستین بار، رنگ‌های درخشان قرمز، صورتی و فیروزه‌ای را بر زمینه بین قاب‌بندی‌ها و گاهی شرفه‌های حاشیه را دستمایه کار خود قرار داده است. این جسارت در انتخاب و استفاده از رنگ‌هایی این چنین درخشان و متنوع را شاید تنها بتوان در آثار دیگر هنرمند مذهب روزگار صفوی، یعنی «محمد تاج‌الدین حیدر» سراغ گرفت، که بی‌شک همچون روزبهان نابغه‌ای در عرصه تذهیب این دوران به شمار می‌رود، اما برعکس روزبهان پر کار، تنها یک مصحف رقم دار اثر او باقی مانده و آن مصحف، قرآنی است به خط «عبدالقادر الحسینی شیرازی» است، که شیوه تذهیب آن از جمله کم‌نظیرترین شیوه‌های تذهیب مکتب شیرازی به حساب می‌آید [تصویر ۱۰].

از میان مصاحف قرآنی که روزبهان کار خط و تذهیب آن‌ها را انجام داده، نمونه‌های کتابخانه‌های چستریتی، آستان قدس رضوی، موزه سلطنتی انتاریو، ایران باستان و مجموعه خلیلی در اندازه و قطع و شیوه خوش‌نویسی

مصحف کتابخانه چستریتی که از نمونه‌های ممتاز قرآن نگاری ایرانی در سده دهم هجری (مکتب شیرازی) است، به‌صورتی دست نخورده و کاملاً سالم، طی سده‌ها حفظ شده و یکی از برجسته‌ترین آثار موجود در این کتابخانه به شمار می‌رود و از لحاظ ارزش نسخه‌شناسی هم سنگ قرآن معروف «ابن بواب» است که در همین مجموعه نگه‌داری می‌گردد.

قرآن کتابخانه چستریتی در اندازه ۲۹×۴۲/۷ سانتی متر با جلد سوخت‌زری (با شماره ثبت کتابخانه ۱۵۵۸) شامل صفحات بسیار پرکار تذهیب در آغاز و انجام خود می‌باشد. البته کلّیه صفحات داخلی این اثر نیز دارای جدول کشی‌های رنگارنگ، حل کاری حاشیه، گل و طلا اندازی در زمینه خط است.

متن این قرآن با چند نوع خط در رنگ‌های متنوع و بر پس زمینه‌های مختلف کتابت شده است. عالی‌ترین نمونه تذهیب او بی تردید دو صفحه آغازین قرآن کتابخانه چستریتی است. این صفحات دارای ترکیب‌بندی‌های مختلفی شامل نقوش طوماری اسلیمی موج و رنگارنگ بر زمینه‌ای مزین به دندان موشی است.

شمسه‌های آغازین (پشت نسخه) شامل دعای افتتاحیه (آیه هفدهم از سوره اسری) به خط توقیع و به رنگ سفید با دورگیری مشکی است. دو صفحه بعد شامل دو صفحه مذهب که در داخل ترنج مرکزی سوره فاتحه الکتاب و در مقابلش آیات آغازین سوره بقره به خط ریحان کتابت گردیده است. در اطراف ترنج مرکزی نقوش اسلیمی رنگارنگ بر زمینه‌ای از چرخش‌های اسپیرال از انواع گل‌ها با رنگ لاجوردی با ظرافتی مثال زدنی نقش بسته است. [طراحی این دو صفحه مذهب عیناً در قرآن گالری سکر نیز تکرار شده است]

لازم به یادآوری است که قاب‌بندی گرد یا شمشه‌های چندپر - که حاوی نام سفارش دهنده مصحف بود- و اثر دوره مغول به بعد در صفحه اول اغلب کتب می‌آمد، در مصاحف تیموری با شکل و ساختاری زیباتر و ظریف‌تر به کار می‌رفت. در دوره صفوی بود که مصاحف قرآنی علاوه بر این، همراه با فال نامه، دعای آغاز و دعای ختم تزیین می‌شدند، همین امر سبب می‌گردید تا سطح پوشیده از تذهیب، که شامل کتیبه‌ها، مدال‌ها، سر لوحه با تسمه‌های پهن و گره‌ساز می‌بود، در تزیین این گونه صفحات بیشتر باشد و هنرمندان مذهب بیش از پیش بتوانند هنر خود را به نمایش بگذارند.

صفحات بعدی به تقلید از شیوه تیموری به سه قسمت (سه کتیبه) اصلی و فضای میانی آن تقسیم شده‌اند در کتیبه‌های بالا و پایین آیات به خط محقق درشت به رنگ



تصویر ۱۰. نمونه امضای مذهبیان در مصحف مکتب شیراز، دوره صفوی (کتابخانه توپکاپی - سرائ، استانبول)



تصویر ۱۱. نمونه امضای روزبهان محمد طبعی شیرازی، در پایان مصحف قرآنی در کتابخانه‌های چستربیتی و آستان قدس رضوی

و چارچوب تذهیب شباهت‌های فراوانی دارند، این نکته مؤید آن است که روزبهان به‌عنوان سرپرست و مدیر کارگاه هنری خانوادگی‌اش که به‌احتمال فراوان شاگردان و اعضای خانواده‌اش نیز در تهیه مصاحف با وی همکاری می‌کردند، با تفکر تولید آثاری نفیس، بنیان سبکی اختصاصی با تناسبات و ترکیب‌بندی خاصی را برای خود گذاشته بود، که تا یک سده بعد نیز مورد تقلید و پیروی خوش‌نویسان و مذهبیان قرار گرفته بود.

در کل، ترکیب‌بندی یا به‌عبارت دقیق‌تر استخوان‌بندی، در آثار روزبهان نشان می‌دهد که تداومی نسبی، هماهنگی و شباهت‌هایی در نقوش و رنگ آمیزی آثارش وجود دارد. اما این تناسب در ترکیب‌بندی، در بسیاری از مصاحف مکتب شیراز در سده دهم هجری وجود دارد. و جالب‌توجه آن که روزبهان در طراحی تذهیب‌هایش تنها چارچوب کلی اثر را تکرار کرده و در جزئیات اثر نوآوری و تنوعی چشمگیر اثر نقوش و رنگ‌ها را به‌کار می‌بسته است. «روزبهان» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین هنرمندان سده دهم هجری با تکیه بر شیوه‌های کهن و نوآوری‌هایی چند در عرصه هنر کتاب‌آرایی ایران (مکتب شیراز)، توانست آثاری کم‌نظیر از خود به‌جای گذارد، که امروز هر یک از آنها به تنهایی شاهکاری در این خرمینه به حساب می‌آیند.

رقم وی در بیشتر موارد «روزبهان محمد الطبعی شیرازی» بوده، تاریخ اتمام آثارش را نیز به رسم آن روزگار به عربی و امضای خود را در قاب مستطیل شکل و عمود بر سطور می‌نوشته است [تصویر ۱۱].

#### فهرست تصاویر:

- تصویر ۱: تصویر قرآن به خط «ابراهیم سلطان»، موجود در موزه متروپلیتن، نیویورک - اثر وب سایت [www. metmuseum.com](http://www.metmuseum.com)
- تصویر ۲: تصویر قرآن به خط «ابراهیم سلطان»، موجود در موزه متروپلیتن، نیویورک - اثر وب سایت [www. metmuseum.com](http://www. metmuseum.com)
- تصویر شاهنامه به خط «ابراهیم سلطان»، موجود در کتابخانه بادلیان - از کتاب Epic of the Persian Kings
- تصویر ۳: تصویر از موزه متروپلیتن
- تصویر ۴: تصویر شاهنامه فردوسی در کتابخانه توپکاپی Turkman governors سرای، استانبول - از کتاب Shiraz artisans & Ottoman collectors (16 century shiraz manuscripts )
- تصویر ۵: تصویر شاهنامه فردوسی در کتابخانه توپکاپی Turkman governors سرای، استانبول - از کتاب Shiraz artisans & Ottoman collectors (16 century shiraz manuscripts )
- تصویر ۶: تصویر قرآن به خط و تذهیب روزبهان در موزه سلطنتی انتاریو، کانادا - از وب سایت
- تصویر ۷: تصویر شاهنامه فردوسی در کتابخانه توپکاپی Turkman governors سرای، استانبول - از کتاب Shiraz artisans & Ottoman collectors (16 century shiraz manuscripts )
- تصویر ۸: تصویر قرآن به خط و تذهیب روزبهان در کتابخانه چستریتی، دوبلین - اثر کتاب Islam : Faith. Art.Culture
- تصویر ۹: تصویر قرآن به خط و تذهیب روزبهان در کتابخانه چستریتی، دوبلین - اثر کتاب Islam : Faith. Art.Culture
- تصویر ۱۰: تصویر نمونه امضای مذهبین مکتب شیراز Turkman governors , Shiraz artisans & Ottoman collectors (16 century shiraz manuscripts ) - از کتاب
- تصویر ۱۱: تصویر نمونه امضای روزبهان در کتابخانه چستریتی، دوبلین و آستان قدس رضوی، مشهد - اثر کتاب Islam : Faith. Art.Culture

#### منابع و مأخذ :

- ریشار، فرانسیس (۱۳۸۳)، جلوه‌های هنر پارسی، ترجمه: ع. روحبخشان، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- ریشار، فرانسیس (۱۳۸۵)، کتاب ایرانی، ترجمه: ع. روحبخشان، انتشارات میراث مکتوب
- خلیلی، ناصر - جیمز، دیوید (۱۳۸۱)، مجموعه هنر اسلامی؛ پس از تیمور، ترجمه: پیام بهتاش، نشر کارنگ
- سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۰)، هنر دربارهای ایران، ترجمه: ناهید محمد شمیرانی، نشر کارنگ
- کورکیان، ا.م. - سیکر، ژ.پ. (۱۳۷۷)، باغهای خیال، هفت قرن مینیاتوری ایران، ترجمه: پرویز مرغبان، نشر فرزانه روز
- صحراگرد، مهدی (۱۳۸۷)، مصحف روشن (معرفی برخی از نسخه‌های قرآن در موزه‌های شیراز قرن هفتم تا نهم هجری)، انتشارات فرهنگستان هنر
- آژند، یعقوب (۱۳۸۷)، مکتب نگارگری شیراز، انتشارات فرهنگستان هنر
- مجموعه مقالات خوشنویسی مکتب شیراز (۱۳۹۰)، به کوشش: حمیدرضا قلیچ خانی، انتشارات فرهنگستان هنر
- پورتر، ایو (۱۳۸۹)، آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی، ترجمه: زینب رجبی، انتشارات فرهنگستان هنر
- ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۴)، فهرست نسخ خطی موزه ملی ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی
- Uluc.Laleh, Turkman governors, Shiraz artisans & Ottoman collectors (16 century shiraz manuscripts ), Pub :Turkiye Is Bankasi Kultur Yayinlari / (2006)
- Thompson.Jon , R.Canby.sheila, Hunt for Paradise (Court Arts of Safavid Iran - 1501 76), Pub : Skira / (2003)
- Wright.Elaine, Islam : Faith.Art.Culture (Manuscripts of the Chester Beatty Library ), Pub :Scala / (2009)
- Lings.Martin, Splendours of Quran Calligraphy and Illumination, Pub :The Saurus Islamicus foundation, (2005)